

Слика 1. Цјелостранични орнаментални иницијал, *Lindisfarne Gospel*, Британска библиотека (Cotton MS Nero D IV, полеђина л. 93).

ПОЈМОВНИК АНАТОМИЈЕ КЊИГЕ

Иницијал

Иницијал (лат. *initium* – *почетак*) је почетно слово у ријечи. У графичком умијећу то је истакнуто слово које својим обликом указује на почетак новог одломка текста. Код рукописне књиге иницијал, поред своје функционалне намјене, заједно са заставицом (вињетом) и минијатуром, чини елементе декорације и/или илуминације књиге. Минијатура тумачи текст помоћу фигура, пејзажа, архитектуре и симбола, те по свом сликовном карактеру спада у ликовне умјетности, док иницијал, стилски и технички везан за заставицу, према неким ауторима, припада подручју орнамента. Међутим, будући да садржи и фигуралне представе и пејзаже с архитектуром и симболе, иницијал на потпуно исти начин тумачи текст. Припадност подручју орнамента могла би се везивати искључиво за нефигуралне плетерне иницијале. Али и ту само условно, јер тумачење са аспекта симболизма везивања и чворова, који је уз симболизам средишта један од два основна алата за тумачење са аспекта магијско-религијске симболике мотива – открива њихово значење које апсолутно надилази декоративност.

Иницијали се, као слике чији је основни конститутивни елемент слово, појављују на граничној линији маргиналног простора и текстовног блока. Израстајући висином од неколико редака, надрастају текст неријетко запосједајући и читаву станицу којом доминирају над косо, у смјеру писања, нагнутом осом слова блока текста. И сама та доминантност на страници говори у прилог њиховом значају и стварном значењу. Довољно је погледати оне из неког ранохришћанског јеванђеља и из неке од корвина па да буде јасно да су иницијали вјерна слика епохе и културе у којој настају. Али, као што рече Елијаде, „кад Слике у исто време не би биле и 'пролаз' ка трансцендентном, човек би настрадао, ма како велика и блистава била култура у којој живи”.

О неком систематичном приступу књижној² орнаментици се не може говорити ни у нашој ни у страној стручној литератури, те и ово треба схватити превасходно као покушај искорак с циљем проналажења оног општег и универзалног у историји књиге. Овом приликом ћемо изложити типологију иницијала према стилском, ликовно-мотивском, функционалном и функционално-стилском критеријуму и увести критеријум њихове подјеле према мотивима с аспекта магијско-религијске симболике.

¹ vanja.smulja@gmail.com

Аутор је документалиста савјетник у Народној и универзитетској библиотеци Републике Српске. Бави се науком о књизи. – Напомена ур.

² Не постоји једногласан одговор на питање шта је *књишко*, шта *књижно* а шта *књижевно* у једној књизи. Рекли бисмо, упркос лекторским замјеркама, да се књишко односи на патологију књиге, то је оно што се налази *на књизи* и наноси јој штету (књишка ваш, књишки црв, књишки мољак; па и књишко знање метафорично); књижно на библиологију и чини га све све што је *саставни дио књиге* (књижне илустрације, књижна орнаментика, књижни блок, књижни повез...), а књижевно на оно што, иако знаковно фиксирано у тијелу књиге, *из ње излази* и превазилази је као предмет.

Слика 2. Смедеревско четворојеванђеље, Музеј СПЦ (Грујић, бр. 88, л. 272).

Слика 3. Београдски паримејник, Народна библиотека Србије (Рс. 652, л. 78).

Слика 4. Четворојеванђеље, манастир Дечани (бр. 8, л. 6).

Слика 5. Трећа дечанска повеља, Архив САНУ (бр. 360, л. 1).

Слика 6. Четворојеванђеље, Библиотека српске патријаршије (бр. 357, л. 7).

Иницијали из српских рукописа.

Стилски критеријум

На бази геометријског античког алфабета настао је геометријско-биљни или геометријско-флорални стил књижне орнаментике, који се (само донекле) разликује у византијској и романској традицији.³ И ова два правца су као двије влати уплетене у карактеристичном *балканском* орнаменту, у којем се сустичу – и стилски и мотивски и колористички. Стилске фазе у развоју књижног орнамента подударне су са одликама одређених периода у умјетности.⁴ У латинским књигама прво се јављају бојени геометријски иницијали, па орнитоморфни и ихтиоморфни мотиви у комбинацији с плетером. Потом зооморфни мотиви у комбинацији с плетером обликују тератолошки стил (грч. *τέρας* *чудовиште, неман*), који чини основицу романичког орнаменталног стила од XI вијека. Касније мотиви прелазе у сложене композиције борби чудовишта међу собом или са човјеком, иницијал губи везу с геометријском окосницом слова и приближава се минијатури, те често илуструје текст. Готика потпуно губи ту везу – приказује реалистичке минијатурне композиције у геометријским оквирима, који касније бивају украшавани ресама и гирландама лишћа и цвијећа. Тек хуманизам иницијалу враћа геометријски облик, али га оставља у склопу орнаменталне мреже, која често покрива сав празан простор на листу, или је уписана у квадрат, при чему минијатура често бива уметнута у петљу слова иницијала.

У српским рукописима јавља се пет типова иницијала. Први, плетерни, из најстаријих српских рукописа насталих на размеђи XII и XIII вијека, формиран су од преплетених двочланих или трочланих трака, са стилизованим биљним завршецима (понекад су и животињске и људске фигуре дио тог плетера). Други, тератолошки, који се јављају од XIII вијека и чији сложени сплет трака, грана или влати са тијелима фантастичних животиња чини орнаменталне цјелине које неријетко губе везу са геометријском окосницом слова. Трећи су велики издужени циноберни иницијали, познати још од XIII вијека, једноставно украшени пређицама (кружним и троугластим додацима дуж стабла слова) и биљним орнаментима унутар петље слова. Четврти, иницијали неовизантијског стила, раскошни преплетни, са извијеним лиснатим завршецима, покатакд и зооморфним мотивима, који поштују контуре слова и не нарушавају симетрију, јављају се средином XIV вијека. И пети, мањи заобљени циноберни иницијали, украшени танким висећим завијуцима на доњем крају, који од XVII вијека формирају сложене орнаменталне композиције које излазе у простор маргине.

³ Према Бредлију, највећа разлика између ових праваца је управо у изради иницијала. „По начину украшавања почетног слова *иариска* уметност највише се разликовала од византијске. Наиме, у византијској уметности иницијал је готово увек квадратног или правоугаоног облика, скициран и осликан на позадини од светлуцавог злата. За разлику од тога, *иариску* уметност су у почетку карактерисале гуштеролике и змијолике линије изувијане у облику почетних слова или речи рукописа којима је – под утицајем дела византијских уметника – повремено додаван оквир. Овакав начин украшавања касније је обогачен птицама, псима, змајевима, виновом лозом и спиралним линијама нанесеним преко слоја основне боје. Међутим, без обзира какав је био коначан изглед орнамента, он је увек зависио од облика иницијала од којег је настао. Тек на самом крају, када је оквир коначно бацио у засенак иницијал, првобитне идеје украшавања у потпуности су пале у заборав. И заиста, у том периоду стабљике цвећа и лишћа извиру из самог слова на крајње необичним местима или су разбацане без икаквог реда и смисла”.

⁴ Свакако треба нагласити и везу између врсте писма и стила орнаментике. Романика с облим па касније угластим писмом изгледу странице и илуминацијама даје мозаикалан карактер. Хоризонталном и статичком карактеру ретка романике готика са својим писмом мијења правац – слова постају ужа, виша, збијенија, с наглашеном вертикалном осом слова. Ова тежња ка вертикалном кретању први је утисак у сусрету са страницом. Ренесанса доноси хуманистику чија обла слова доприноси чистијем изгледу странице, с прозачном декорацијом у којој сваки облик самостално живи.

Слика 8. Геометријски (полеђина л. 76).

Слика 9. Плетерни (преплетни) (полеђина л. 35).

Слика 10. Фитоморфни (полеђина л. 49).

Слика 11. Зооморфни (полеђина л. 2).

Слика 12. Тератолошки (полеђина л. 70).

Слика 13. Антропоморфни (полеђина л. 156).

Иницијали различитих мотива из *Мирослављевој јеванђеља*,
Београд, Народни музеј (бр. 1536).

Ликовно-мотивски критеријум

Ако их посматрамо мотивски, разликујемо геометријске, преплетне, фитоморфне, тератолошке, зооморфне и антропоморфне – са свим могућим комбинацијама.⁵ Према Дириџеру, нарочито деликатни су зооморфни иницијали Киликијске школе. Чине их флоралне арабеске, које се састоје од трака замршеног преплета са птицама и животињама, стварним или фантастичним, у борби или са испреплетеним вратовима, драматичних композиција и експресивних гестова и покрета, на богатој златној позадини. Уопштено, најчешће се на геометријској основи слова нижу биљни орнаменти који завршавају животињским и птичијим главама.

Илуминатори XI стољећа сликају готово апстрактне иницијале, који као да кане побудити страхопоштовање пред писаном ријечи, каже Бадурина. „То су чудесна имагинарна бића, имагинарне биљке и животиње, чудовишта само у машти могућа: спој људи-звијери-биљака истовремено, стијешњених и испреплетених, који гризу и прождиру једни друге или чак сами себе (...) Средином XI стољећа све се то расплеће и смирује, бића се раздвајају и мирно коегзистирају једни уз друге, да би се крајем XI стољећа појавио и људски лик, самосталан, без оквира, у слободну простору маргине, који као да је искрсао из Антике и Бизанта. (...) Ово превладавање фитоморфије, ти фитоморфни и зооморфни орнаменти, који у доба романике гуше слово и сами себе у њему, сада излазе из уског оквира иницијала на бијели маргинални простор слободно се по њему ширећи у читавом спектру боја, олакшавајући тако суморни контраст црно-бијелога. Тако ће настати страница 'која се смије' – 'libro ridente', како га назива Данте”.

Функционални критеријум

Могли бисмо говорити и о функционалној типологији и иницијале дијелити према мјесту које заузимају смисаоно (у тексту) и композиционо (на страници): од монументалних цјелоstrаничних на почетку књиге, преко сложених вишередних који одвајају поглавља, до једноставних једноредних или неколикоредних, који одвајају параграфе. Бадурина разликује четири типа ових иницијала: 1. *Littera historiata*⁶ – вишебојни иницијали с фигуралном илустрацијом⁷ текста на почетку књиге и текста који се чита уочи великих празника (или важнијих поглавља у нелитургијским књигама); 2. *Littera dominicalis* – вишебојно слово с вишебојним орнаментом унутар слова на почетку неких текстова за недјеље и мање празнике; 3. *Littera ferialis* – једноставно мајускулно слово од једног до пет редова текста у црвеној или плавој боји, или обје боје заједно, али с оштром границом, унутар и око слова се налази графички орнамент, геометријски или витичаст, или пак комбинован, изведен у супротној боји, уз црвено слово плави орнамент и обратно на почетку текстова за обичне дане; 4. *Littera arabescata* – прво слово иза иницијала, исписано црнилом, али врло разведено, с изломљеним и удвострученим линијама, тако да се слово једва распознаје.

⁵ Чак су се и цртачи специјализовали као ихтиморфиди или орнитоморфиди. Иако, према Брадлију, веома често ти цртежи нису превазилазили домет просјечног средњошколца.

⁶ Овај назив појављује се у више језичких варијанти – *historiated initial*, *lettre historiée*, *lettrine historiée*...

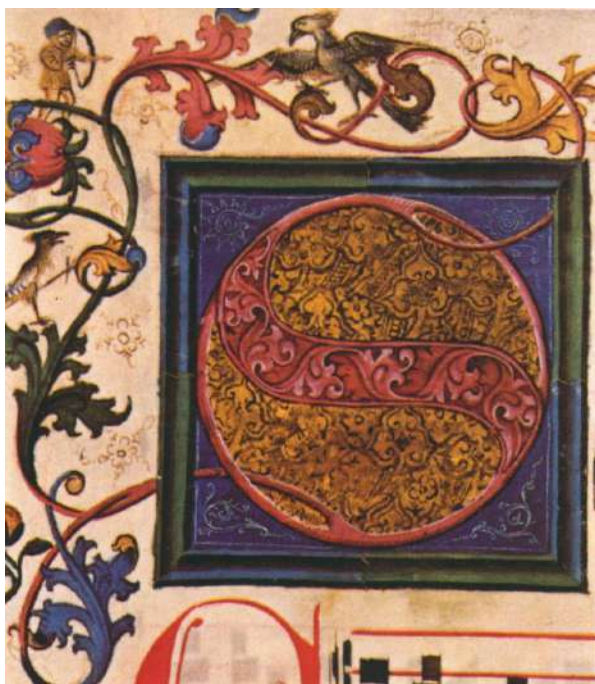
⁷ У литератури се појављује и „насељено слово” (*inhabited initial*), које припада овом типу, али, за разлику од историјског слова, код којег фигуре које га красе имају строгу мотивску/садржајну везу с текстом (и мјестом на којем се налазе), животиње и људи који насељавају унутрашњост овог типа иницијала имају чисто декоративну улогу.

Слика 14. Историјски иницијал, *Biblia*,
Ерланген, Универзитетска библиотека
(Ms. 6, полеђина л. 1).

Слика 15. Насељени иницијал, *Aristoteles: Libri
physicorum VIII*, Гетинген, Национална и универзи-
тетска библиотека Доње Саксоније (Cod. ms. Philol.
36, полеђина л. 3).

Слика 16. Ломбардијски иницијал,
Athanasius: Contra Apollinarem, Беч,
Аустријска национална библиотека
(Cod. 799, полеђина л. 15).

Слика 17. Романски иницијал, *Мирослављево
јеванђеље*, Београд, Народни музеј
(бр. 1536, полеђина л. 10).

Функционално-стилски критеријум

На подручју функционалног приступа укрштеног са стилским разликујемо четири типа иницијала. Поред *историјског слова*, које смо малочас поменули, појављују се и орнаментисано, романско и ломбардијско слово, тј. тип иницијала. Орнаментисани цјелоstrанични иницијали карактеристика су каролиншке илуминације. Чини их изузетно замршен систем испреплетених шара, који издалека изгледа као мозаик с геометријским и/или животињским облицима, компонованим са задивљујућом прецизношћу преко читаве странице. Романски се јављају у XI вијеку у Француској и Холандији и чине их слова украшена испреплетеним нитима, људима и чудовиштима. Ломбардијски потичу из сјеверозападне Италије. Овај тип уоквиреног иницијала на позадини богатог флоралног орнамента уопште није риједак у *париској* књижној орнаментици, и тешко да рјешење с оквиrom није оригинално рјешење умјетника који су их израђивали.

Иницијали према критеријуму магијско-религијске симболике мотива

Типологији иницијала, у оквиру које смо их разликовали према стилском, ликовно-мотивском, функционалном и функционално-стилском критеријуму, додаћемо још један – критеријум магијско-религијске симболике мотива. У оквиру њега можемо разликовати архетипске и предметне мотиве. Први се тичу неке радње, граничне ситуације, архетипског обрасца који се у универзалној магијско-религијској симболици изражава двојако: прво – као мотив средишта који симболише бесмртност, раст, преображај, и друго – као мотив везивања и чворова, амбивалентне симболике о испреплетености ткива Космоса и нити судбине. Први се, као комплекс успињања, ликовно-мотивски обликује првенствено кроз темељне симболе и мотиве из њих изведене – круг, крст, дрво, стуб и степенице. Адруги, који бисмо за ову прилику могли назвати свакојако: комплексом размрсивања, превладавања, овладавања нитима, везама и мрежама и сл., ликовно се обликује као преплет. Поред ових, ту су и предметни. И ова група симбола осликава процес индивидуације, али, за разлику од мотива које смо одредили као архетипске, они не представљају радњу него особину. И то у виду мане коју човјек треба да превазиђе или у виду врлине коју треба да стекне да би из одређене граничне ситуације изашао непоражен. Будући да су ове карактерне особине ликовно-мотивски најчешће представљане ликовима конкретних биљака, животиња или радњи које човјек обавља, најједноставније их је систематизовати као фитоморфне, зооморфне и антропоморфне.

Напоследку, нагласићемо да је иницијалима, као и књижној орнаментици уопште, иманентна и примарна функција (пре)носиоца ликовних спознајних облика. Функција рашчлањивања текста на страници, у оквиру које је готово искључиво и посматрана орнаментика књиге, формална је, споредна, и, без оваквог тумачења, безначајна.

